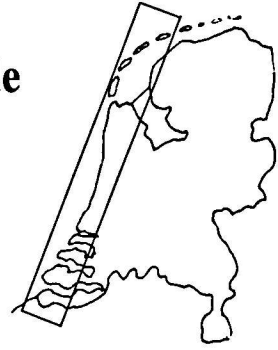

Verschrikkelijk om te zien:

17de-eeuwse potvisstrandingen aan de Nederlandse kust

Physeter macrocephalus

B.C. Sliggers

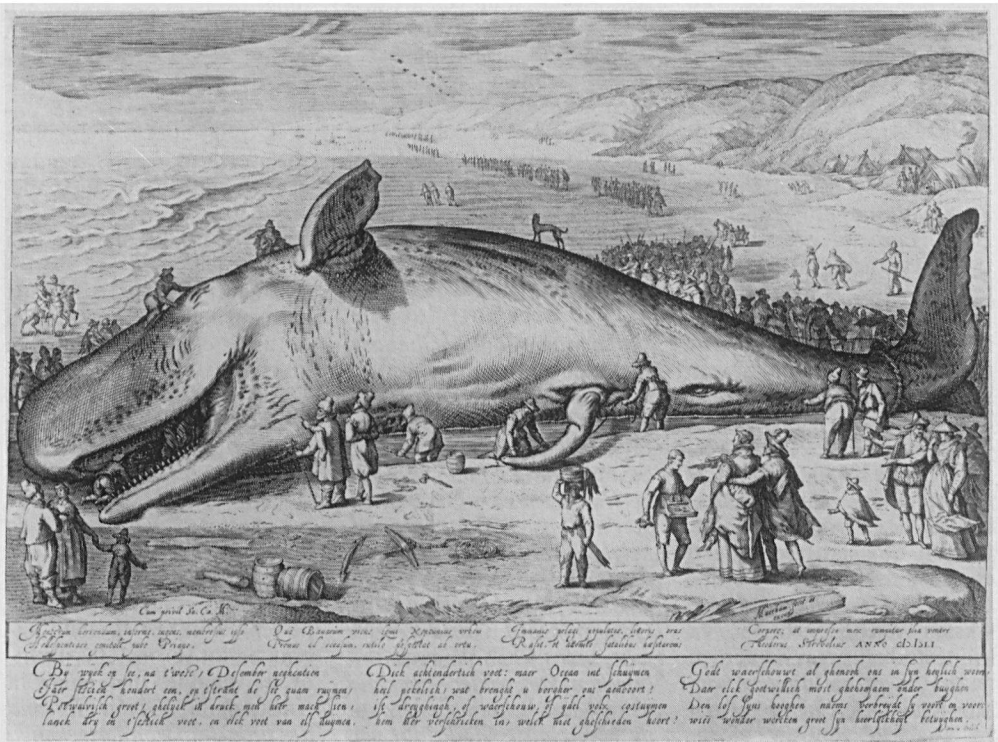
Inleiding

In een pamflet uit 1608 over de stranding van een Griend tussen Scheveningen en Katwijk zette de auteur nog eens breedvoerig uiteen waarom een dergelijke gebeurtenis niet veronachtzaamd mocht worden: *'Datter gheen dingh te vergeefs en geschiet ende alles watter geschiet/het heeft sijn bysonder opmerckinge ende eygenschap/om daer uut den raet Gods/sijn wesen ende ons selven te leeren kennen/en bestraft ooc met eenen de menschen/die alsoo onachtsaem de wercken/ende wonderdaden Godes als maer voorby gaende en aenschouwen.'*

Met alles had God een bedoeling: met het waaien der winden, het schuimen der zee, het beven der aarde en met komen aan de hemel, maar ook met 'monstruouse' mensen en dieren, die hij op de aardbo-

dem en uit de zee liet voortkomen. Dat is een van de redenen dat de meeste strandingen van Potvissen, invissen en andere grote zeezoogdieren in de 16de en 17de eeuw veel aandacht kregen: in geïl-

Jacob Matham: gestrande Potvis te Wijk aan Zee op 19 december 1601.
350 x 422 mm.
Copyright Teylers Museum, Haarlem.

lustreerde pamfletten, als losse grafiek, op tekeningen en schilderijen. Ook de kroniekschrijvers namen de strandingen op tussen politieke gebeurtenissen en geboorten van 'gedrochten'. De Haarlemse predikant en geschiedschrijver Samuel Ampzing wijdde er in zijn *Beschryvinghe ende Lof der Stad Haerlem* (1628) zelfs een heel hoofdstuk aan.

De Nederlandse potvisstrandingen uit de 17de eeuw werden voornamelijk vereeuwigd door Haarlemse kunstenaars. Een voordeel was natuurlijk dat zij dicht bij het strand woonden, maar doorslaggevend was het artistieke klimaat in de Spaarnestad. Als één van de levendigste kunstcentra sinds het einde van de 15de eeuw tot ver in de 17de eeuw bracht Haarlem vele toonaangevende kunstenaars voort. Naast Hendrik Goltzius (1558-1617) had aan het begin van de 17de eeuw Jacob Matham (1571-1631) als graficus een zeer belangrijke plaats ingenomen en hij oefende op jonge kunstenaars een grote aantrekkingskracht uit. Zo kwam in 1610 Esaias van de Velde (1587-1630) uit Amsterdam naar Haarlem en trad samen met Willem Buytewech (1591-1624), afkomstig uit Rotterdam, in 1612 toe tot het Schilders- of St. Lucasgilde. Kort voordat Buytewech in 1617 Haarlem weer verliet, trad Pieter Molijn (1595-1661) tot het gilde toe. Dit drietal gaf aan de uitbeelding van het landschap een geheel nieuwe vorm. Bij tal van strandingen waren zij op het strand met hun schetsboek aanwezig.

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van de belangrijkste potvisstrandingen aan de Nederlandse kust in de 17de eeuw, waarbij ook aan een Griend en een Vinvis uit deze periode aandacht wordt besteed. De teksten van ooggetuigen en kroniekschrijvers worden naast de afbeeldingen van kunstenaars gelegd om tot een zo waarheidsgetrouw moge-

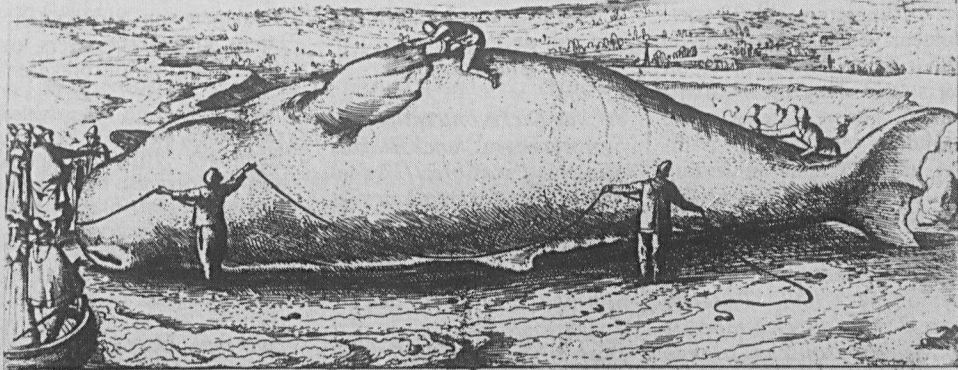
lijk beeld van een stranding te komen. Niet van alle 17de-eeuwse strandingen zijn afbeeldingen bekend, vooral niet van Potvissen op afgelegen plaatsen, waar de kunstenaars niet meteen naar afreisden. Deze gevallen kennen wij daarom alleen maar uit historische kronieken of archiefstukken. In een kroniek over de geschiedenis van de stad Rotterdam van S. Lois uit 1746 lezen wij over een 60 voet lange Potvis die op 1 maart 1620 naar Rotterdam werd gebracht en die bij Zwartewaal in de Maas was gevangen. Geen enkele andere schrijver noemt deze Potvis. Ook een Potvis die in 1635 te Scheveningen zou zijn gestrand, kennen wij maar uit één bron. In het voorjaar van 1637 vernamen de Groningse bestuurders dat er op Rottumeroog een walvis was gestrand. Met vier gedeputeerden en een secretaris reisden zij onmiddellijk naar het eiland af om te voorkomen dat de provincie een deel van de opbrengst zou mislopen. Deze stranding kennen wij alleen uit een archiefstuk. Vooral in de archivalia duiken nog steeds 'onbekende' strandingen op, die op geen andere manier aan ons zijn overgeleverd. Vaak is het dan niet uit te maken of het om een Potvis of vinvis gaat, want bijna altijd worden de dieren 'walvis' genoemd.

De Potvis van Wijk aan Zee, 19 december 1601

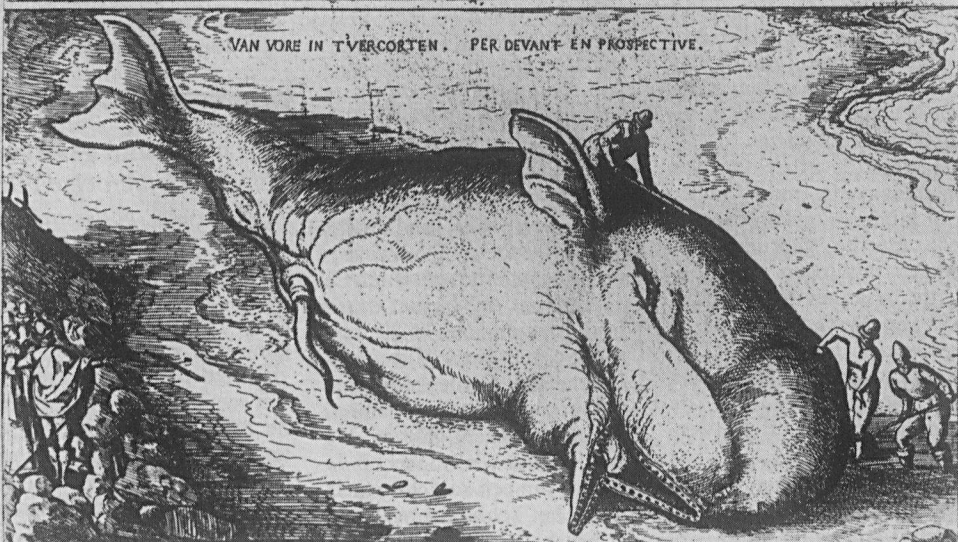
'In den jaare 1601, in January, is'er noch eene monstrereuse Visch aan onze Stranden aangespoelt, verschrikkelyk om te zien; en ik, staande op Strand, had my niet genoeg te verwonderen over de zwaarte van't Monster, zyn verschrikkelyke Schaft, lelyk fatzoen, diepe Balk, en Kaaken, die droopen van bloed en etter (=spermaceti). In dit zelve jaar waren'er ook veele inbreuken van water, daar ter weerzyden 't hooge water uit de Meer in de Stad door een

hooge stroom tot aan de Huizen stond; doch zonder ongeluk.' De auteur van deze tekst was de Haarlemse geschiedschrijver Theodorus Schrevelius (1572-1653), tevens rector van de Latijnse school aldaar. Dat Schrevelius niet de enige op het strand ter hoogte van Beverwijk was, laat een prent van Jan Saenredam zien waarop drommen stedelingen naar deze bezienswaardigheid trekken. Het Latijnse onderschrift in acht vierregelige strofen is ook van de hand van Schrevelius. Daar lezen wij dat de stranding niet plaatsvond in januari, maar op 20 december 1601. De omstandigheden waaronder de Potvis strandde worden precies vermeld. De toevoeging *'liggende op zijn rechterzijde, breekt het door zijn ontzaglijk gewicht doormidden'* zou kunnen betekenen dat het dier al enige tijd dood was. Ook de opmerking *'zijn opening tot diep in de ingewanden en zijn muil waaruit vocht en rijkelyk bloed vloeit'*, wijst op een verre staat van ontbinding. De afbeelding daarentegen toont een vrij intact dier. Alleen in een cartouche van de Saenredamprent zien wij een 'door midden gebroken' Potvis. Het bijwerk toont meer opmerkelijke zaken. Dat de potvisstrandingen als voortekenen van naderend onheil werden gezien, blijkt uit het feit dat rondom de voorstelling tal van historische gebeurtenissen tussen het moment van de stranding en de uitgifte van de prent zijn afgebeeld: een zonsverduistering op 24 december 1601, een in heel Holland merkbare aardbeving op 2 januari 1602 en een totale maansverduistering op 4 juni 1602. Op de tweede staat van de prent is de 'dood' afgebeeld die een pijl afschiet op de Amsterdamse Maagd als zinnebeeld van de pestepidemie die in 1601 uitbrak en tot ver in 1602 slachtoffers maakte, met name in Amsterdam. *'Opdat de tand des tijds deze wonderteekenen*

VAN ACHTER . PER DERIERE .

VAN VORE IN TVERCORTEN . PER DEVANT EN PROSPECTIVE .

Waarbyge afbeeldinghe van een vande 3 walvifchen die op den 2^{en} July 1577.
 in de rivier van Antwerpen tot fiffingen de 2^{en} tot laffingen en deen
 tot laffingen in den oort ontrent 5 mylen van Antwerpen fande van couleure
 in den oort op het roof bebende een roffat ghekent A^{er} die by het
 vande 3^{en} vande 3^{en} lanch fide voeten 58. baghe 16. den steet
 heet 14. van Ooghe tot vande den 2^{en} snuyte 16. het backhuys onder
 2^{en} 6. met 25. tanden op elke fide in bouen zoove gaten
 oer die in fuyten de groote tanden lanch 6. duymen / felflaem
 veruut 15. in wonbeelyck om an fchouwen 2.

Veue pour l'architecture de l'ongne des 3 balaynes que font effez penfies de
 de fuillet 1577. en la riviere de l'auli / l'ongne a fiffingen la 2^e a
 fiffinghe et celle cy a fiffinghe au oort enuiron 5. lieues d'Antwers
 ayant la couleure de bleu de fuffin / Sur la tefte d'ongne marine per au
 ff fuffe l'ongne merche A^{er} / long en tout pieds 58. Haut 16. la
 ceue large 14. depuis l'aul fiffinghe au devant du mufean 16.
 la machoie de mofche fiffinghe 25. deniz de chaffinghe 16. et
 en haut autant de deniz au qu'ilz fiffinghe les plus grande deniz
 hng. C. mufes fiffinghe mofche et fiffinghe a fiffinghe

Anoniem, naar Willem van den Broecke. Pamflet van een potvisstranding te Antwerpen op 2 juli 1577. Atlas van Stolk, Rotterdam. Copyright Teylers Museum, Haarlem.

nooit in vergetelheid zal doen geraken, worden zij als beschreven feiten opgetekend in de altijd voortlopende kalender; aldus Schrevelius die daarmee zijn tekst besluit.

De prent van Saenredam was opgedragen aan de 'zeer edelmoedige' graaf Ernst Casimir van Nassau-Dietz, die op het strand onder de nieuwsgierige bezoekers staat afgebeeld. Saenredam zelf staat al tekenend links van het midden.

Aanvullende informatie over deze stranding vinden wij op een tweede prent van dit strandingsgeval door Jacob Matham, die voor de opbouw van zijn voorstelling te rade ging bij de afbeelding van de Potvis van Berckhey in 1598 door zijn schoonvader Hendrik Goltzius. De Latijnse tekst werd opnieuw verzorgd door Schrevelius, terwijl Karel van Mander er drie Nederlandse verzen aan toevoegde die naast de 'dreijgingh of

waerschouw' wat aanvullende informatie over het dier verschaffen: lang 63 voet van ieder 11 duimen en dik 38 voet. Volgens Van Mander kwam de Potvis al op 19 december op het strand. Nog meer (afwijkende) gegevens over deze stranding verschaft een pamflet uit 1615 naar aanleiding van de Potvis bij Noordwijk op 28 december 1614. Maar liefst acht strandingen worden daarin nog eens in het kort gememoreerd. *'1601. Tusschen den 18 ende 19 December is op de Haerlemsche strange (=strand) bij Beverwijk aenghecomen een Walvisch / lanck 60 voeten / hooch 14 / int ront dick 36 voeten / den Staert lang 14 voeten / de Mont wijdt 12 voeten.'*

Met name de afbeelding van Saenredam is meer malen door anderen gekopieerd en 'ten onrechte' gebruikt voor andere strandingen. Zo publiceerde Johannes Jonstonus in 1657 zijn *Beschryving van de natuur der Viervoetige Dieren*, etc. waarin de Potvis van 1601 model staat voor de stranding in 1577 bij Antwerpen.

De Potvis van Brouwershaven 14 januari 1606

De Potvis die op 14 januari 1606 op de Springersplaat ten noorden van Brouwershaven strandde, is vooral bekend geworden door het enorme schilderij (1.60 x 2.60 m), dat van het dier werd gemaakt. De potvisdeskundige A.B. van Deinse trof het doek in 1916 in een zeer slechte staat op het stadhuis van Brouwershaven aan en wist te bewerkstelligen dat het werd geres-taureerd. Het origineel hangt nu in het Nationaal Natuurhistorisch Museum te Leiden, terwijl zich in Brouwershaven een kopie op ware grootte bevindt. Het schilderij toont de Springersplaat waarop de Potvis ligt.

Bootjes met nieuwsgierigen omringen de zandplaat. Linksboven prijkt het wapen

van Zeeland en rechts dat van Brouwershaven. Bovenaan in het midden is een cartouche geschilderd met de afmetingen van de Potvis.

'Dit Monster was lanck

72 voet

en was Dicke ontrent 8 vaem

Sijn mont was lanck 11 voet

Sijn steert was breet 17 voet

Sijn vimmen waren lanck

6 voet

Sijn Schacht was lanck 8 voet

En soo Dicke Als een mast

Sijn blasgaten waren lanck

2 voet

Daer hij Sijn mis Door

maecte 2 voet

Sijn oogen gelijk een

kaatsbal groot

Sijn tanden gelijk een

kalfs-horen 40 t. 1606'

Met de schacht wordt het kegelvormige geslachtsorgaan bedoeld, waarbij traditiegetrouw een man en vrouw staan afgebeeld. De *'blasgaten'* moeten zijn neusgaten (!) voorstellen, die op het schilderij, mogelijk door de restauratie, niet meer zijn te onderscheiden. De negende regel slaat op de anale opening, achter de schacht gelegen. De veertig tanden leken wel op de hoorns van een kalf. De regels onder het schilderij vertellen in het kort de strandingsgeschiedenis. De in rood geschilderde letters vormen samen het jaartal 1606. De Potvis is anatomisch gezien niet erg natuurgetrouw geschilderd. Wel zijn de 'deuken' in de bovenkaak van de tanden in de onderkaak goed zichtbaar. Aangenomen wordt dat de anonieme schilder het dier niet naar het leven heeft geschilderd, maar dat een reeds bestaande potvisprent model heeft gestaan. Het schilderij vertoont namelijk grote verwantschap met een prent van Hendrik Hondius van de Potvis bij Berckhey uit 1598. Opvallend zijn de overeenkomsten in de vorm en positie van de mond, de omtrek van het dier en het standpunt van de kunstenaar. Andere ijkpunten, zoals de vorm en plaats

van het oog en de vin, zijn bij de restauratie van het schilderij in 1918 verdwenen.

Verslagen van tijdgenoten of latere kroniekschrijvers over deze stranding ontbreken.

Tekstfragment uit het pasgeleden verschenen boek 'Op het strand gesmeten'. Vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust, door B.C. Sliggers & A.A. Wertheim. Uitgegeven door de Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE Zutphen, 05750 - 10 522 in samenwerking met Teylers Museum, Haarlem en het Rijksmuseum Zuiderzeemuseum, Enkhuizen. Prijs f 27,50. Het is een publicatie bij de gelijkgenoemde tentoonstelling (zie hieronder).

'Op het strand gesmeten' (Physeter macrocephalus)

Vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust Teylers Museum te Haarlem en het Rijksmuseum Zuiderzeemuseum te Enkhuizen organiseren in 1992 een overzichtstentoonstelling over vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust. Op de tentoonstelling zal van een twintigtal strandingen tussen 1577 en 1990 de beeldvorming zijn te zien op schilderijen, tekeningen, grafiek, foto's en aardewerk en in boeken en documenten. Naast de Potvis in de beeldende kunst zal op de tentoonstelling door middel van onder andere skeletten aandacht worden besteed aan de biologie van het dier in relatie tot de walvis. Ook van enkele andere grote zeezoogdieren die soms aan onze kust voorkomen, zoals de Orka en Griend, zal materiaal zijn te zien.

Teylers Museum, Spaarne 16, Haarlem, 023 - 19 010: 8 februari t/m 3 mei 1992. Zuiderzeemuseum, Wierdijk 18, Enkhuizen, 02280-10 122: 6 juni t/m 16 augustus 1992.